

№ 155

**Протокол допиту Михайла Мороза
від 4 листопада 1929 р.**ПРОТОКОЛ¹

1929 г. Листопада м-ца «4» дня. Уполномоченный СО ГПУ УРСР Отд. ГПУ УССР Буссел допросив ниженазванного гр[ажданина] как обвинувач[енного], который показал:

1. Имя, отчество, фамилия Мороз Михайло Наумович

По суті обвинувачення, що мені зараз пред'явлено, винним себе не визнаю. Ні в якій контрреволюційній організації я участі не брав і існування такої мене невідоме.

Мороз

Допитав:

Буссел

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1384, арк. 10.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 156

**Протокол допиту Михайла Мороза
від 30 листопада 1929 р.**

ПРОТОКОЛ

1929 г. Листопада м[еся]ца «30» дня. Уполномоченный СО ГПУ УРСР Отд[ела] ГПУ УССР Буссел допросив ниженазванного гр[ажданина] как², который показал: 1. Имя, отчество, фамилия Мороз Михайло Наумович

Про Кирило-методіївське брацтво я вперше почув в 1919 р. приблизно в березні–квітні на організаційних зборах українських парохвій в м. Києві від укр[аїнських] священників Липківського, о. Нестора Шараєвського. Балачка про це виникла в зв'язку з організацією українських парохвій при Тепл[ий] Софії та Іллінській церкві, що було зроблено на пропозицію ПОЛПРУ (подотдел по ліквідації імуществ релігійозних учрежденій) за Радянської Влади [1]. Це духовенство інформувало тоді громаду, що зібрала [нрзб.] про український церковно-визвольний рух та про Всеукраїнський Церковний Собор, що його скликала була в 1918 р. Всеукраїнська Церковна Рада на чолі, здається з

¹ Текст Протоколу написано на спеціальному бланку, віддрукованому в типографський спосіб. Тут і далі текст надрукований курсивом — це текст вписаний від руки чорнилом.

² Пропуск в тексті.

Єпископом Дмитром [2] та о. Липківським. Цей Всеукр[аїнський] Церк[овний] Собор мав перенести українізацію церкви та запровадити вживання в церкві української мови.

Перша сесія цього собору, що зібралася в січні 1918 р. через виниклі військові події — розійшлася нічого не зробивши. Друга сесія його зібралася здається в червні 1918 р. за гетьманської влади на чолі з Антонієм Храповицьким [3]. Вона мала суто реакційний напрямок, Всеукраїнську Церковну Раду, що скликала цей Собор, викинула зі свого складу, а також заборонила і вживання в церквах української мови.

Тоді ця ліва частина цього собору і організувала т.з. Кирило-Мефодіївське братство для подальшого продовження українізації церкви. До цієї лівої течії належали, як я чув, св[ященники] Липківський, Шараєвський, Тарнавський, Ходзицький, Поспіловський, Богданович. Зі слів фундаторів Липківського, Шараєвського та Тарнавського, що з ними я познайомився в 1919 р., це братство повинне було дбати про українізацію церкви про її автокефалію та про переклад богослужбових книжок на українську мову. Чув, що був вироблений фундаторами статут цього братства, але який саме я його не читав і не бачив. Шараєвський раз сказав, в Церковній раді, в 1919 році, що фактично церковний рух «виродився у Кирило-Методіївське» братство.

Оскільки мені відомо, це братство друкувало листівки, щодо церковної справи, що закликали до українізації церкви, до утворення автокефалії та соборноправного її устрою. Чи провадило тоді братство яку організаційну роботу — мені не відомо. Про це знає о. Нестор Шараївський. Я бачив одну листівку «про соборно-правний устрій церкви», що її склав о. Липківський. Здається, ще бачив інформаційні листівки історичного характеру, але, хто їх складав не знаю. Ці листівки головне торкалися подій в церкві за 1917–1918 рік. Здається філіали цього братства були в Катеринославі та Кам'янці. В Катеринославі здається керував цим братством проф. Біднов [4], а в Кам'янці, здається ректор Українського Державного Університету Огієнко Іван Іванович [5]. У той час ні з Бідновим, ні з Огієнком я знаємий не був¹. Чи було в Полтаві церковне братство в 1918 р. — мені невідомо. Коли припинило свою роботу Київське Кирило-Мефодіївське братство і через що мені не відомо, але коли почав працювати в церковному русі, цебто в березні 1919 р., мені ніхто не говорив, що таке братство в Києві функціонує, через що можна було вважати, що воно розпалося.

До українського церковно-визвольного руху я прилучився в березні–квітні 1919 р. Приводом було те, що на зборах батьків 2-ої Української імені Кирило-Мефодіївського братства гімназії, було ухвалено прохати Радвладу дати українському громадянству церковне приміщення, де б можливо було виклада-

¹ Так в тексті.

ти навчання Закону Божого учням гімназії, бо тоді декретом було заборонено викладати Закон Божий в приміщенні шкіл. На цих зборах батьків я головував, а секретарем був Ів[ан] Вас[ильович] Тарасенко [6]. Тарасенко в 1922 розстріляний органами Радвлади за участь в контрреволюційній організації в Києві.

Збори доручили тоді трьом особам звернутися до органів Радвлади в цій справі. Це питання вперше повстало на загальних зборах батьків 2-ої української гімназії. На мою думку і саме через це ініціатива була виявлена 2-ою гімназією, що це питання поставлено на зборах з ініціативи о. Липківського, що його дочка вчилася в 2-ій гімназії і він був членом батьківських зборів. На подану, здається до Єпархіального Совета Київщини заяву, щоб він дав церкву для згаданих потреб, одержана відмова. Тоді від імені укр[аїнського] громадянства (було зібрано декілька сот підписів) звернулися до Радвлади (Поліру) з клопотанням дати українському віруючому громадянству приміщення храму. Київський Полір[у], що на чолі його тоді був т. Врона, дав принципову згоду на передачу українцям двох храмів (Теплої Софії та Іллінської Церкви) та запропонував організувати дві парафії для одержання церков.

Були знов Батьківським Комітетом скликані в прим[іщення] 2-ої гімназії організаційні збори, що на них і було утворено дві парахвії. На цих зборах головував я, секретарем був Тарасенко. З духовенства були: Липківський, Шараївський, Тарновський, дияк. Дурдуківський Олекса (брат Володимира Дурдуківського) [7] та св[ященик] Філіпенко. А мене було обрано до Сохвійської парахвії на Голову Ради. Через опір Єпархіального Совета (слов'янської церкви) нам цих церков не дали.

А було запропоновано нам взяти Миколаївський собор на Печерському. Цей собор і було передано українцям 22 травня 1919 р. [8] Ці дві ради Сохвійська та Іллінська провадили свою працю об'єднано, причому президія цих Рад складала з себе спільний Церковний Орган, що його назвали Всеукраїнською Православною Церковною Радою, на голову якої було обрано мене. Членами були: Липківський, Шараївський, Тарновський, Дурдуківський (диякон) св[ященик] Пилипенко, Тарасенко. Секретарем Ради було обрано св[ященика] Пилипенко.

Це було утворено в середині травня 1919 р. Потім слов'янське духовництво ухилилося від організації двадцятки та одержання цими парахвіями (двадцятками) в користування тих церков, що вони мали. Під час балачок про одержання українцями храмів, з боку тодішнього НКЮ т. Лебединця та секретаря Губревкому Київського т. Любченка, було роз'яснено, що українці можуть одержувати собі ті церкви, що їх просять, коли вироблять відповідний статут та зареєструють його в органах Радвлади.

Такий статут Всеукраїнська Православна Церковна Рада виробила [9]. Після тих змін, що їх зробив Наркомюст та президія Губревкому було зареєстровано чотири парахвії при безприходних храмах м. Києва: Софіївському

Соборі, Миколаївському Соборі, Андріївській Церкві і Іллінській Церкві. Це було в липні 1919 р.

Після цього українцям було передано іще: Софіївський Собор з Теплою Церквою і Андріївську церкву. Іллінську церкву через опір монахів, що задзвонили на «гвалт» та зібрали велику юрбу людей — українці не одержали. Потім Губревком скасував постанову про передачу українцям Іллінської церкви. Ці чотири зареєстрованих парахвії склали з себе спілку парахвій українських м. Києва, що її статута теж зареєстрував Київський Губревком здається в серпні 1919 р. В спілку увійшли як репрезентанти своїх парахвій чотири парахвіяльних Ради.

А та Всеукраїнська Православна Церковна Рада, що була раніш обрана, після утворення спілки чотирьох парахвій (раніш обрана Всеукраїнська Церковна) була поповнена представниками нових парахвій, визнавалась ними за свій вищий керівничий орган. На обов'язку цієї ВПЦР було — переклад Богослужбових книжок на українську мову, організація українських церковних співів, відновлення старовинних церковних обрядів, допомога віруючій людинності в справі організації українських парахвій і на периферії і т.і.

В липні–серпні 1919 р. рада організувала перекладову комісію на чолі з о. Нестором Шараєвським, а може і Липківським. Узяли в ній участь: Липківський, Шараївський, Пилипенко, Грушевський Марко, Тарновський. Були комісією (а може й Радою) знавці грецької мови: Володимир Дурдуківський (директор першої гімназії) [10] Здається запропонували (чи думали запропонувати) взяти участь в редагуванні укр[аїнських] письменників, між іншим Тичину [11]. Крім того, переклад мали дати на редагування проф. Кримському [12].

Але в 1919 році це здійснити не довелося через Деникінську навалу. Переклали лише ектенію літургії та де-які молитви і не пам'ятаю, якого числа в серпні в Сохвіївському соборі була зроблена перша відправа з цього перекладу [13]. Вона зробила відповідне враження, а округовий слов'янський місіонер сказав: «совсем не дико, как предполагалось». Як казалося Церковній Раді, комісія провадила переклади мляво. А віруючі дуже бажали скоріше мати Божу службу живою українською мовою. Тому я, як Голова Ради, написав до Комісії міста, де прохав її прискорити ці [нрзб.] переклади. Цим моїм листом робота комісії була прискорена, але я чув, що від окремих членів комісії було незадоволення за таке втручання в їх роботу.

В кінці серпня Київ захопили деникінці. Від українців в першу чергу були одібрані Софіївський собор і Миколаївський собор. Андріївська церква була одібрана пізніше. В день вступу Деникінців я почув, що Липківський виїхав з Києва. Очевидячки через те, що сподівався, що деникінці робитимуть йому утиски. Через два дні вишов з Києва і я, теж опасаючись деникінців. Я в той час був Головою Всеукраїнського Пасішницького Союзу, і взяв для себе від пасішницької організації доручення поїхати на периферію в справі

постачання пасічницьким товариствам пасічницького начиння та організації збуту меду.

Сперша я завітав до Боярської школи пасічництва (під Києвом 25 верстов), деякий час, а потім виїхав на Поділля, ідучи де пішки, а де ідучи залізницею. Таким ладом в другій половині вересня я добрався до Кам'янця. Проте, що Липківський виїхав до Кам'янця, мені було не відомо. Чи виїхав, ще хто з моїх знайомих до Кам'янця, мені теж було невідомо. Про те, яка є в Кам'янці влада, с/б¹ що в Кам'янці саме перебуває УНР в той час — я не знав. Але я чув, що українські кооператори теж виїхали від денікінців з Києва на правобережжя України: Стасюк, Аркадій Степаненко і інші. Дорогою, я зустрічав багатьох киян, що прямували до Кам'янця, і від них я довідався, що іменно до Кам'янця відступають ті галичани, що були в Києві і що там також і влада УНР. Мета, що я її мав — це була на власні очі побачити, що із себе уявляє Каменецьке УНР², чи дійсно воно практично творить волю визволення української трудящої людності від тих національних і економічних і освітніх кайданів, що утворились в наслідок довголітнього панування над Україною царатської системи. Знаючи по земській роботі Петлюру С.В. [14], Ковалевського Миколая Миколайович, [Адрину?] — мені здавалося, що ці люди не зможуть збудувати дійсної духовної і економічної волі трудящихся, але мені ще хтілося на власні очі переконатися в цьому, щоб уже потім безсумнівним і твердим стати прихильником Радянської Влади, бо ті часи, коли Радянська влада була в Києві і мені доводилося мати особисті стосунки з її представниками на фактах свідчили мені, що для українських трудящих робить і дає більш, ніж ті влади, які я до цього часу бачив в Києві, царська, Центральні Ради, Гетьманська.

Про моє відношення до Радянської Влади в 1919 р. В марксистській ідеології я, певно, не почував себе науково освідмленим. Таким ладом до моїх теоретичних знань на допомогу повинна була ставати практика. Як селянин з походження — я безперечно своїм внутрішнім почуттям чув, що я належу до тієї трудової кляси, що підтримує Радянську Владу. Проте ж, відомо, що в певні часи, серед української інтелігенції, що мені із нею доводилось стикуватися були різні думки, що Радянська влада не зможе відірватися від російських великодержавницьких тенденцій. Звичайно, що це мало, вносило деякий сумнів і в мої думки. Отже, щоб стати дійсним і честним працівником Радянської Влади, мені, щодо справи здійснення на Україні декрету про волю віри та культурної революції, треба було мати в своєму сумлінні такі ж фактичні доводи, щоб твердо і ясно запевнити віруючу людність, що вона може одержати волю віри й духа за Радянської конституції та законності. Перебу-

¹ Так в тексті. Правильно: себто.

² Так в тексті.

вання в Кам'янці, як мені думалось, дасть мені наочні докази, щоб боротися з тими сумнівними поглядами, що я про них сказав.

Склав покази і записав власноручно М[ихайло] М[ороз].

*ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1384, арк. 13–20 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Примітки:

[1] В лютому 1919 р. після переїзду радянського уряду з Харкова до Києва було організовано роботу Виконкому, в тому числі житлово-реквізіційного відділу («Гранд-Отель», Хрещатик, 22, кімн. 35–36, Відділ соціального забезпечення. Описом приміщень і майна всієї церковних установ в ньому займався відділок по ліквідації майна колишніх релігійних установ (ця назва подається в тогочасній літературі довільним чином. Наприклад: «Под'отдел по ЛИРУ», «Лиру», «по Л.И.Р.У.» і т. д.).

[2] Дмитрій (Максим Андрійович Вербицький, 1869–1932) — єпископ Уманський. Народився в с. Броварки Полтавської губ. У 1899 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я. Овдовівши, прийняв чернецтво у 1906. У 1903–1920 — доглядач Києво-Софійського духовного училища. З 1910 — настоятель Київського Свято-Миколаївського монастиря. В тому ж році хіротонований во єп. Уманського, вікарія Київської єпархії. З 1921 — єп. Білоцерківський і Сквирський, з 1924 — знову єп. Уманський. 4 квітня 1923 — заарештований. Після слідства засланий до м. Їзма Зирянського краю на 2 роки. Помер у Києві 1 лютого 1932.

[3] Антоній (Олексій Павлович Храповицький; 1864–1936) — митрополит Київський і Галицький (1918–1919), видатний церковний і громадський діяч. Активно боровся з прихильниками автокефалії Української Церкви. В грудні 1918 військами Директорії УНР був заарештований і висланий з Києва до Бучача разом з архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським). 1919 очолив Вище Церковне Управління Російської Православної Церкви у Новоросійську. З 1921 очолював «Высшее Церковное Управление за границей», з резиденцією в Сремських Карловцях (Сербія). Помер у м. Белграді.

[4] Біднов Василь (псевд. і крипт. В. Степовий, В. Широчанський; К.; 1874–1935) — освітньо-громадський діяч, історик Церкви. Один із засновників Катеринославської «Просвіти», член ТУП. У 1918–1920 — екстраординарний професор історії Української Церкви та декан богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, член комісії з перекладу Біблії українською мовою, голова Українського педагогічного товариства, голова Кирило-Мефодіївського братства. 1922–1928 — професор історії Церкви УВУ у Празі та Українській господарчій академії, член-засновник Українського історико-філологічного товариства в Празі. З

січня 1929 — звичайний професор відділу православного богослов'я Варшавського університету, екстраординарний професор кафедри загальної історії Церкви і літургії. Дійсний член НТШ, редактор «Православної Волині» та ін. Автор праць з історії Церкви та освіти. Помер у Варшаві 1 квітня 1935.

[5] Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон (Огієнко) (1882–1972) — доктор філософії, професор, дійсний член ЦНТК НТШ, ВУАН, історик Церкви, перекладач Біблії українською мовою, міністр ісповідань і міністр народної освіти уряду Директорії Української Народної Республіки, ректор і засновник Кам'янець-Подільського державного університету, видавець багатьох україномовних часописів в Україні та за кордоном, Архієпископ, згодом митрополит Холмський і Підляський, первоієрарх Української Греко-Православної Церкви Канади з 1951 р.

[6] Тарасенко Іван Васильович (1872–1922) — секретар ВПЦР УАПЦ в 1920–1922 та секретар Собору УАПЦ 1921. Розстріляний разом з групою 43 чоловік 28 серпня 1922 під штучним приводом контрреволюційної діяльності проти радянської влади у справі т. зв. «Козачої Ради».

[7] Дурдуківський Олександр Федорович (1882–?) — диякон Софійського собору у 1919 р. Рідний брат Володимира Дурдуківського. Закінчив 3 класи Київської духовної семінарії у 1904. Митрополитом Київським і Галицьким Флавіаном (Городецьким) був призначений на посаду псаломщика в Києво-Печерській Феодосіївській церкві (1904). Єпископом Чигиринським Платоном був рукоположений в сан диякона (1904). З 1905 був законовчителем при церковно-парафіяльній школі при Києво-Печерській Феодосіївській церкві. Брав участь у першій відправі українською мовою в Микільському соборі на Печерську 22 травня 1919 р.

[8] Перша відправа українською мовою відбулася 22 травня 1919 в соборі св. Миколая на Печерську на храмове свято літнього Миколая (9/22 травня — День перенесення мощів святителя і чудотворця Миколая). Службу правили: прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, о. Петро Тарнавський, диякон Олександр Дурдуківський. На цей день композитор Микола Леонтович склав Св. Літургію і сам керував хором. На всенічній й на Службі Божій зібралась зо всього Києва велика сила народу, що не тільки в самому соборі було тісно, але й на великому майдані поблизу собору. Народ плакав, слухаючи вперше Апостола, Євангелію, Отче наш, псалми на Шестопсалмію в рідній мові. Того ж дня до першої української парафії записалось кілька тисяч українців.

[9] Перша українська парафія була зареєстрована радянською владою весною 1919 на підставі нових вимог радянського законодавства щодо релігії та церкви і отримала в користування військовий Миколаївський собор на Печерську. Членами цієї парафії було розроблено перший статут, легалізований радянським урядом. В статуті зазначалось, що «парафія гуртує в своєму

складі українську православну людність, яка стоїть на ґрунті автокефалії Української Церкви і відокремлення Церкви від держави і яка бажає молитись в Святій Церкві Господу Богу та навчатися справжньому християнському життю згідно з заповідями Христа Спасителя і наказами Святої Православної Апостольської Церкви як старою церковно-слов'янською з українською вимовою, так і живою українською мовою, а також задовольняти свої релігійні потреби за стародавніми звичаями та обрядами ...Української Церкви». Згідно статуту, члени парафії повинні дбати про переклад Св. Письма та богослужбових книжок українською мовою; обирати священика та причет, організувати церковні хори, релігійні гуртки та братства; влаштовувати лекції, концерти, виставки; піклуватись про видання книжок та періодичних видань релігійного змісту».

[10] Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) — видатний політичний, громадський, світний і церковний діяч, учений, педагог, фундатор і директор І Київської української гімназії ім. Тараса Шевченка (потім трудової № 1), керівник науково-педагогічної комісії ВУАН, один із засновників видавництва «Вік» (лікв. 1930), брат диякона Олександра Дурдуківського. Закінчив Київське духовне училище (1889), Київську духовну семінарію (1895) і духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я (1899). Служив дияконом в Чеснохресній церкві на Подолі, працював викладачем російської мови в Києво-Подільському духовному училищі. Керівник праці з педагогіки. Спочатку співпрацював з діячами церковно-визвольного руху, але потім відійшов від праці. Був засуджений на процесі «СВУ» 9 березня — 19 квітня 1930, отримав 8 років, але незабаром був відпущений. 11 грудня 1937 рішенням Особливої наради УНКВС Київської обл. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 16 січня 1938. Реабілітований 1989.

[11] Український радянський поет Павло Григорович Тичина був членом Братства робітників Слова при храмі Св. Софії. Його вірші читалися під час І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.

[12] Кримський Агатангел (псевд. А. Хванько; 1871–1942) — вчений-історик, перекладач і письменник, дійсний член НТШ, один з організаторів та академік ВУАН УРСР, очолював Інститут української мови (нині — ім. О. Потебні).

[13] Першу відправу українською мовою у великому Софійському соборі українське духівництво на чолі з прот. Василем Липківським відправило 12 липня 1919 на день св. Апп. Петра і Павла.

[14] Петлюра Симон (1869–1926) — політичний, державний і військовий діяч, публіцист. Член РУП, згодом — УСДРП. Співробітник газети «Рада», журналу «Україна». Редактор газет «Слово» (Київ), журналу «Украинская жизнь» (Москва). У квітні 1917 обраний головою Української фронтової ради

військ Західного фронту. Голова УГВК, член ЦР. 15 червня призначений генеральним секретарем військових справ. У січні 1918 — отаман українських гайдамацьких кошів Слобожанщини на правах командуючого армією. 1919 — голова Всеукраїнської спілки земств, діяльний член антигетьманської опозиції. У жовтні 1918 — член, з травня 1919 — голова Директорії УНР, головний отаман Армії УНР. З 1920 — в еміграції. Лідер унерівської політичної еміграції. З 1924 — у Парижі. 1926 — убитий С. Щварцбартом.

№ 157

Протокол допиту Михайла Мороза від 11 грудня 1929 р.

ПРОТОКОЛ

1929 г. Грудня м[еся]ца «11» дня. Уполномоченный *СО ГПУ УРСР* Отд[ела] ГПУ УССР *Буссел* допросив ниженазванного гр[ажданина] как¹, который показал:

1. Имя, отчество, фамилия *Мороз Михайло*

Приїхав я до Кам'янець² в кінці серпня (приблизно) 1919 р. Зустрівся я там найперше з Липківським та Стороженком в їдальні, що була влаштована для приїзджих одним галичанином, що його я знав з Києва. Цей галичанин та його дружина в 1916–1917 р. завідував дитячим притулком для дітей-біженців з Галичини, що його організувало було в Боярці під Києвом «Общество Земських служащих по оказанию помощи жертвам войны». Прізвища цього галичанина зараз не пригадую. Липківський зустрів мене прихильно і сказав, що тут працює Кирило-Методіївське брацтво і що цими днями маються відбутися збори цього брацтва, на які він закликає і мене, щоб зробити доповідь про українізацію церкви на Радянській Україні. Я погодився прибути на збори.

Тут же я прохав Липківського, щоб мені дали [нрзб.] куток жити. Мене спровадили жити до братчика Гордовського, що був в 1925 році секретарем ВПЦР. Оселився я жити в Гордовського. Обідати ходив в ту їдальню, що її тримав згаданий галичанин. Перших же днів я, почувши, що в Кам'янці є бувші київські земці та кооператори Мих[айло] Мих[айлович] Стасюк, Арк[адій] Степаненко та інші, дбав про те, щоб побачитись з ними. З Стасюком я бачився, в тому будинкові де він спинився, зараз не пам'ятаю чий він. Стасюк мені сказав, що мені тут буде робота, бо він буде керувати продовольчою справою в УНР і гадає запросити до себе на допомогу кооператорів. Потім я і секретар Пасічницького т[оварист]ва Лука Сидорович Бондаренко, що ви-

¹ Пропуск в тексті.

² Так в тексті.